

Bir Harabe Şehrin Kaybolan Mabetleri: Eski Rumkale Merkezinde Cami ve Mescitler*

Yasin Taş**

Öz

Günümüzde harabe haldeki Rumkale kalesi, ilk çağlardan beri Fırat Nehri kenarındaki korunaklı yerleşim alanlarından biridir. Orta çağda Haçlı seferlerinin etkisiyle Ermeni ve Yakubilerin katikosluk merkezi haline gelen bu şehir, geleneksel Hıristiyan inancında mühim bir mevki edindi. Memlukler tarafından fethedildikten sonra bir İslâm beldesi hüviyetini aldı. Osmanlı döneminde vakıf sistemi içinde inşa edilen cami, mescit, medrese ve zaviye gibi yapılar, birkaç asır şehrin hâkim kültürü haline gelerek sosyal hayatı şekillendiren başlıca müesseseler oldu. 19. yüzyılda kale beylerinin bir takım isyan ve taşkınlıkları ile Kavalalı olayının yarattığı tahribattan dolayı kale yerleşime kapatılarak boşaltıldı. Terk edilen kale zamanla harabe hale geldiği gibi buradaki mabetler ve vakıf eserler de tamamen yıkılarak kayboldu. Rumkale'deki vakıf yapıların bölge halkı tarafından neredeyse tamamen unutulmuş olması ve Birecik Barajının yapımıyla kale etrafındaki yerleşim harabelerinin sular altında kalması buradaki vakıf kültürünü ortaya çıkarmayı zaruri kılmaktadır. Diğer yandan 19. yüzyılda Rumkale'yi ziyaret eden batılı gezginlerin harabelerdeki kilise ve manastır kalıntılarını öne çıkaran anlatıları, modern dönem araştırmalarında şehrin mimari yapıları için başlıca referanslar halini almıştır. Rumkale'nin tarihi süreçteki şehir kimliği, dönem ayırımı yapmayan akademik çalışmalarda Hıristiyan mabetler üzerinden pekiştirilmektedir. Son yıllarda kale harabelerine dair envanter çalışmalarında benzer şekilde kilise ve manastır kalıntılarının ön plana çıktığı buna mukabil Müslüman mabetlerin ismen dahi tespit edilemediği dikkat çekmektedir. Şehrin Memluk ve Osmanlı dönemlerinde edindiği yeni kimliği doğru bir şekilde ortaya koymak için burada inşa edilen Müslüman mabetlerin tarihi kayıtlar ışığında tespit edilmesine ihtiyaç vardır. Bu çalışmada Osmanlı arşiv kaynaklarına yansıyan kayıtlar ışığında başta Ulu Camii olmak üzere Rumkale yerleşim alanındaki tarihi cami ve mescitlerin tespit edilmesi, inşa dönemleri, görevlileri, hizmet sahaları, vakıf kaynaklarının belirlenmesi ve bazı eski resmlerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Cami ve mescitlerin herhangi bir vakfiyesi günümüze ulaşmadığından çalışmanın temel kaynaklarını Osmanlı'nın bölgeyi ilhakından sonra düzenlenen tahrir defterleri, vakıf atama kayıtlarını ihtiva eden hurufat defterleri, vakıfların gelir giderlerini yansıtan vakıf muhasebe defterleri ve evkaf fonundaki diğer arşiv malzemesi oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Rumkale, Rumkale Ulu Camisi, camiler, mescitler, vakıflar.

* 10.16971/vakiflar.1375190

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Ekim 2023 / October 2023

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Kasım 2023 / November 2023

** Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; Şanlıurfa-Türkiye;

y.tas@harran.edu.tr; yasintas_34@hotmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5104-1588>.

Lost Temples of a Ruined City: The Mosques And Masjids in the Center of Old Rumkale

Abstract

Since ancient times, Rumkale Castle, which is in ruins today, was one of the sheltered settlements on the banks of the Euphrates River. This city, which became the Armenian and Jacobite catholicosate center under the influence of the Crusades in the Middle Ages, gained an important place in the traditional Christian faith. After it was conquered by the Mamluks, it became an Islamic town. Structures such as mosques, masjids, madrasahs, and zawiya built within the waqf system during the Ottoman period became the city's dominant cultural centers for several centuries and were the main institutions that shaped social life. In the 19th century, due to rebellions and excesses of the castle lords, and the destruction caused by the Kavalalı incident, the castle was closed to settlement and evacuated. Over time, the abandoned castle became a ruin and the temples and waqf buildings were completely destroyed and lost. The waqf structures in Rumkale were almost completely forgotten by the locals and the settlement ruins around the castle were flooded with the construction of the Birecik Dam making it necessary today to study and reveal the local waqf culture. On the other hand, the narratives of Western travelers who visited Rumkale in the 19th century, highlighting the church and monastery ruins, have become the main references for the architectural structures of the city in modern research. Rumkale's identity throughout history is reinforced through Christian temples in academic studies that do not distinguish between periods. As a matter of fact, inventory studies of castle ruins in recent years have drawn attention to the fact that church and monastery ruins come to the fore, whereas Muslim temples cannot be identified even by name. In order to reveal the new identity of the city during the Mamluk and Ottoman periods accurately, the Muslim temples built here need to be identified in light of the historical records. This study aims to identify the historical mosques and masjids in the Rumkale settlement area, especially the Grand Mosque, based on the records in the Ottoman archive sources; to determine their construction periods, officials, service areas, and foundation resources; and to reveal some of their old images. Since no waqfiyyes of mosques and masjids have survived to the present day, the study's main sources are the tahrir books prepared after the Ottoman annexation of the region, the hurufat books containing foundation appointment records, waqf accounting books reflecting the income and expenses of waqfs, and other archive materials in the waqf funds.

Keywords: Rumkale, Rumkale Grand Mosque, mosques, masjids, waqfs.

Giriş

Günümüzde Gaziantep ili Nizip ilçesi sınırları içinde yer alan Rumkale harabesi, kale şehirlerin önemini kaybetmesinden sonra gözden düşen ve 19. yüzyılın ilk yarısında tamamen terk edilen eski yerleşim alanlarından biridir. Tarihi kale, Fırat Nehri'nin batı tarafında dik yamaçlı 400x200 metre çapındaki sert kalkerli bir kaya çıkıntısının sırtı üzerine inşa edilmiştir. Batı tarafında akmakta olan Merzuman Çayı, kalenin tam önünde kuzeye doğru bir kavis çizerek Fırat'a karıştığından kale, üç tarafı akarsularla çevrili bir yarımada halindedir. Kalenin kara ile tek bağlantısı güney taraftaki sarp kayalıklar olup bu dahi 30 metre kadar derinlikte kazılmış bir hendek ile kesilerek izinsiz kara ulaşımı imkânsız hale getirilmiştir. Fırat'a hâkim konumu ve dik uçurumları sebebiyle ilk çağlardan itibaren buranın kale hüviyeti alarak önem kazandığı tahmin edilmektedir. Kalenin hem uzun yıllar müstahkem bir Roma kalesi olarak işlev görmesi hem de bölge güvenliği açısından ehemmiyetli bir rol üstlenmesi, doğal korunaklara sahip sağlam bir kaya üzerinde inşa edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır (Şemseddin Sami, 1891: 2377; Kütük, 2022: 185).

Fotoğraf 1. Rumkale'nin kuzeyden görünüşü

Rumkale merkezi, 19. yüzyılın ilk yarısında tahrip edilince kazanın idaresi Fırat'ın karşı yakasındaki Halfeti kasabasına taşındı. Ancak Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar Rumkale adı terk edilmeyerek kaza ismi olarak kullanıldı. Son dönem Osmanlı evraklarında hem kazaya hem de kazanın merkezi olan Halfeti kasabasına zaman zaman Rumkale denildiği gibi kalenin bulunduğu eski yerleşim yeri de Rumkale ismiyle anıldı. Ortaya çıkan karışıklığın önüne geçmek için terk edilen eski yerleşim yeri Kasaba Köyü olarak isimlendirildi. Nitekim 19. yüzyıl ortalarındaki vakıf defterlerinde, terk edilen eski kaledeki vakıfların yeri için "der-kasaba" ifadesi kullanılmıştır (BOA, EV.d. 12373, s. 18). Kalenin aşağısında bulunan Kasaba köyü, kaleden peyderpey düşen taşlardan zarar görmesi üzerine bilahare kalenin kuzey tarafına, Merzuman Çayı'nın öbür yakasına nakledildi. 1982 yılına kadar burada bulunan köy, anılan tarihte yine yamacında bulunduğu kayalıklardan taş düşmesi sebebiyle bugünkü yerine yani yukarıdaki tepenin üzerine taşındı.

Tarihi Rumkale merkezindeki yapılar, kalenin terk edilme sürecindeki tahribatın da etkisiyle sonraki yıllarda tamamen yıkılarak harabe hale geldi. 19. yüzyıldan itibaren yerleşimin devlet tarafından yasaklandığı kalede doğal olarak eski yapıların isimleri, yerleri ve bu yapıların etrafında şekillenmiş olan kültürel miras yeni nesillere aktarılamadığından birkaç kuşak sonra neredeyse tamamen unutuldu. 2000'li yılların başında Birecik barajının yapılmasıyla beraber kalenin etrafı tamamen sularla çevrili bir hal adlı (Bk.

Bir Harabe Şehrin Kaybolan Mabetleri: Eski Rumkale Merkezinde Cami ve Mescitler

Resim 1). Bölgedeki birçok eski yerleşim yeri gibi kalenin alt kısmındaki alanlar ve çevresindeki tarihi yapılar da yükselen suların altında kaldı. Böylece kalenin üzeri ve çevresi Osmanlı'dan beri yerleşime tamamen kapandığı gibi tarihi devirlerden kalan eserlerin kalıntıları da büyük ölçüde ortadan kalktı. Harap hale gelen veya sulara gömülen kalıntılardan yapıların yerlerini tespit etmek neredeyse olanaksız haldedir.

Mevcut literatürde Rumkale merkezinde yer alan cami ve mescitlerin müstakil şekilde araştırma konusu yapıldığına rastlanılmamaktadır. Rumkale'nin 16. yüzyılını ele alan bazı çalışmalarda (Karadeniz, 1998; Yılmaz, 2000) kısmen de olsa kimi cami ve mescitlere de yer verilmiş olmakla birlikte bu çalışmalar sadece tahrir defterlerinin verileri ile sınırlıdır. Diğer yandan 19. yüzyılda Rumkale'yi ziyaret eden bazı batılı seyyahlar, kale harabeleri hakkında verdikleri malumatlarda yıkılmış kiliseden bahsetmelerine mukabil herhangi bir cami veya mescitten söz etmemişlerdir. Son yıllardaki bazı akademik çalışmalarda (Alpar, 2021:3685-3686) ve baraj dolayısıyla yapılan envanter tespit faaliyetlerinde (Acara, 1999: 337-342), batılı seyyahlara ait gezi notlarının etkisiyle Rumkale harabeleri arasında kilise ve manastır kalıntıları ön plana çıkarılmış buna mukabil Müslüman mabetler tespit edilememiştir. Yaklaşık iki asır öncesine kadar kalede yer alan vakıf yapılar ve tarihsel fonksiyonları Osmanlı dönemine ait arşiv belgelerine yansımış durumdadır. Bilhassa vakıf tahrirleri ve hurufat kayıtları, kalede yer alan vakıf eserleri tespit etmeye olanak sağlayan temel kaynaklardır. Hem kalenin tarihini ve kültürünü hem de bölgedeki vakıf faaliyetlerini kısmen de olsa ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada cami ve mescitlere dikkat çekilmektedir.

1. Rumkale ve Harabe Hale Gelmesi

Rumkale'nin Güney Doğu Anadolu ile Kuzey Suriye topraklarının kesiştiği coğrafyada bulunması Anadolu, İran ve Mısır medeniyetleri arasındaki hakimiyet mücadelelerinde jeopolitik önemini artıran faktörlerden biriydi. Fırat Nehri'ndeki ulaşım ve ticareti kontrol altında tutan kale, bu coğrafyalara hükmeden hemen her devletin uç bölgelerdeki güvenliği sağlamak için sınır karakolu olarak topraklarına katmak istediği askeri üslerdendi. Nitekim Mısır Memluklerinin Kuzey Suriye ve Anadolu politikalarında başarılı olmaları büyük oranda Rumkale gibi stratejik üsler elde etmelerine bağlanmıştır. Zira Memlukler, Suriye bölgesindeki topraklarını güvence altına almak, İlanlıların bölgedeki faaliyetlerini gözlemlemek ve Anadolu'daki siyasi gelişmeleri daha yakından takip etmek için Rumkale gibi hudut kalelerini elde ederek teşkilatlandırmaya çalışmışlardır (Durmuş, 2022: 35, 39).

Memluklerden önce Haçlı seferleri esnasında Urfa kontluğuna bağlanan Rumkale şehri, Musul Atabeyi İmaduddin Zengi'nin Urfa'yı fethetmesiyle endişeye kapılmıştı. Rumkale'yi mülk olarak elinde tutan Urfa kontu II. Joscelin'nin karısı Kontes Beatrice ile oğlu, 1150 yılında Ermeni katolikosu Grigor III. Pahlavuni'ye merkezlerini Rumkale'ye nakletmeyi teklif etti. Mihail adlı bir Ermeninin ısrarı üzerine yapılan bu teklife olumlu yanıt veren dini lider, Rumkale'yi satın alarak katolikosluk merkezi yaptıktan sonra burada ikamet etmeye başladı. Diğer yandan 13. asırda Yakubî patriği II. İgnace de Rumkale'de bir kilise inşa ettirerek burayı Yakubîlerin de patriklik merkezi haline getirdi (Honigman-Darkot, 1964: 777; Paydaş, 2022: 16-18).

Memluklerin fethine kadar Ermeni ve Yakubî din adamlarının idaresinde kalan Rumkale, Ermeni aziz Şair Nerses adını taşıyan kilise ve Yakubî aziz Barşavma tarafından inşa ettirilen manastırın şöhretiyle 12. ve 13. yüzyıllarda hatırı sayılır bir dinî merkez durumundaydı. Birkaç başarısız kuşatmadan sonra 1292 yılında Memluk sultanı Melik Eşref Halil tarafından fethedildi ve "Kal'atu'r-rum" şeklindeki adı "Kal'atü'l-müslimîn" olarak değiştirildi (Kalkaşendî, 1914: 226). Zafernâmelerle kutlanan ve Ermenilerin dinî merkezlerini Kilikya Ermeni krallığının başkenti Sis'e taşımalarına neden olan bu fetih hem siyasî hem de dinî bakımdan büyük bir yankı uyandırdı. Esasında Memluklerin Rumkale'yi aldıktan sonra Kal'atü'l-müslimîn adıyla isimlendirmeleri, sıradan bir idarî tasarrufun ötesinde şehrin bir İslâm beldesi halini alması

sebebiyle yeni dinî aidiyetine yapılan vurgunun açık bir ifadesi olarak değerlendirilmelidir. Bir başka ifadeyle yeni isimlendirmenin hem Rum adını hem de baskın haldeki Hıristiyan kültürünün izlerini ortadan kaldırmayı amaçladığı düşünülmektedir. Fetihden sonra kalenin zarar gören kısımlarını onarmak ve şehri imar etmek için Suriye naibi Sencer Şucaî'yi görevlendiren (İbn Kesir, 2006: 290) Memluklerin bu yeni İslâm beldesinde bir cami yaptırdıkları da tahmin edilmektedir. Zira daha önce ele geçirdikleri Birecik, Kilis, Besni ve Kahta gibi civar şehirlerde büyük camiler inşa ettikleri bilinmektedir (Bayhan, 2006: 713). Fakat bu şehirlerde yaptırdıkları camiler, klasik orta çağ kaynaklarında yer bulmasına rağmen Rumkale için açık bir bilgiye tesadüf edilmemektedir.

Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı topraklarına ilhak edilen Rumkale, idari bakımdan kaza olarak teşkilatlandırılıp kalenin bulunduğu alan kazanın merkezi yapıldı. 18. yüzyıla kadar Birecik sancağına bağlı olan kaza, bu dönemde Birecik kazasıyla birlikte Urfa sancağına bağlandı. Kazasının adli işleri için bir kadı görevlendirilmekle beraber idaresi voyvoda ya da kale beyleri denilen birkaç aileye bırakıldı. Kalenin terkedilmesine giden süreçte Rumkale beylerinin kendi aralarındaki iç çekişmeler önemli bir etken oldu. Rumkale voyvodası Bekirzâde Mehmed Bey'in 1831 yılındaki isyanı sırasında yağmalanan kalenin bir daha asilere sığınak olmaması için yerleşime kapatılarak buradaki hanelerin yıkırılması kararlaştırıldı (BOA, HAT. 632/31209). Birkaç yıl sonra vuku bulan Kavalalı isyanı sırasında Rumkale merkezi Kavalalı'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından topa tutulmak suretiyle birkaç sağlam yapı haricinde tamamen harabeye çevrildi (Şemseddin Sami, 1308: 2377). Aynı süreçte bazı kale sakinleri, kalenin aşağısında bulunan Kasaba köyüne yerleşirken beylerden oluşan nüfuzlu aileler Fırat'ın karşı yakasındaki Halfeti kasabasına veya Antep merkezine göç etmek zorunda kaldı. Asırlardan beri bölgenin idare merkezi konumunda olan bu stratejik kale tamamen terk edildikten sonra zamanla harabe hale geldi.

2. Rumkale Camileri

Vakıf sistemi içinde inşa edilen cami ve mescitlerin Osmanlı dönemindeki tarihi hüviyetlerini tespit konusunda en temel kaynaklar tabii olarak vakfiyelerdir. Ancak arşivlerde Rumkale merkezindeki Osmanlı dönemi camilerinden hiçbirinin vakfiyesine tesadüf edilmemektedir. Sadece 1844 yılında bugünkü Eski Halfeti merkezinde inşa edilen ve sonradan Ulu (Merkez) Camisi adını alan yapının, banisi Latifzâde Mehmed Efendi tarafından tescil ettirilmiş vakfiyesi mevcuttur. Ancak bu dahi inşa vakfiyesi olmayıp caminin yapımından yaklaşık 40 yıl sonra düzenlenmiştir (Taş, 2021a: 98). Bu bakımdan Rumkale'deki tarihi cami ve mescitlerin tespiti için vakfiye dışındaki diğer vakıf kayıtlarına ve Osmanlı arşivlerinin farklı fonlarına yansıyan vesikalara müracaat edilmesi gerekmektedir.

Rumkale merkezindeki tarihi cami ve mescitler hakkında bilgi veren erken dönem Osmanlı kaynakları tahrir defterleridir. Yavuz Sultan Selim Han döneminde Rumkale'nin çevresiyle birlikte Osmanlıya ilhakını müteakip tutulan bu kayıtlardan 1552 tarihli evkaf defteri hem Rumkale merkezi hem de köylerinde bulunan vakıf yapıların geniş bir envanterini listelemesi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Kazanın 16. yüzyıldaki durumunu inceleyen Karadeniz, söz konusu kayıtlardan hareketle bu dönemde Rumkale merkezinde Ulu Cami ile Kale Camisi olmak üzere iki cami bulunduğunu kaydeder (Karadeniz, 1998: 447). Aynı döneme ilişkin araştırmalar yapan Yılmaz ise her iki caminin yanı sıra Horos, Mehmed Serucî, Zeytun camileri ile Kubbeli, Han, Hacı Osman ve Diremli isimleriyle mescitler bulunduğunu belirtir (Yılmaz, 2000: 206). Esasında bu kayıtlarda Rumkale merkezinde ictimai zümreler arasında cami ve mescit görevlisi olarak sadece bir hatip, iki imam, iki müezzin ve bir duâğu görülmesi (Yılmaz, 2000: 202), Ulu Cami ile Kale Camisi haricindeki yapıların Rumkale merkezi dışında, yani nahiye veya köylerde bulunduğu kanaatini güçlendirir. Nitekim 17. yüzyıl seyyahlarından Evliya Çelebi de bu asır ortalarında Rumkale merkezinde "bir cami ve taşrada cami" olmak üzere sadece iki cami bulunduğunu belirtir (Evliya Çelebi, 1999: 87).

Vakfiyesi bulunmayan erken dönem Osmanlı cami ve mescitleri hakkında ayrıntılı malumat veren kaynakların başında, vakıf görevli atamalarını içeren hurufat kayıtları gelir. 17. yüzyıl sonlarından başlayıp 19. yüzyıl ortalarına kadar devam eden bu kayıtlar, esas olarak vakıf sistemi içinde teşekkül eden yapılarda görev alan personelin atama beratlarının hülasasıdır. Rumkale hurufat kayıtları çeşitli kesintilerle beraber söz konusu zaman diliminin sonuna kadar devam eder. Çalışmada tespit edilen camilerin önemli bir kısmı, bu kaynaktaki bilgiler sayesinde ortaya çıkarıldı. Camiler için görev tevcih edilen imam, hatip, müezzin, cüzhân, mütevellî, nâzır, duâğu, ferraş, loğkeş, abkeş gibi görevlilerin atamaları aynı zamanda cami ve mescitlerdeki hizmetler, vakıf durumu ve istihdam edilen personel sayısı hakkında bilgiler vermektedir. Yine bu yapıların vakıf mülklerine yapılan müdahaleler hem yapıların söz konusu dönemdeki durumu hem de gelir kaynaklarını tespit etmeye yardımcı olmaktadır. Hurufat defterlerinde, sadece Ginane Mescidi'nin yeri detaylandırılarak Kızılca mahallede olduğu belirtilmiş, diğer cami ve mescitler, mahalle ismi zikredilmeden, "Rumkale'de vâki" veya "Rumkale kasabasında" denilerek kaydedilmiştir. Merkez dışındaki camiler ise genellikle nahiy ve köy ismiyle birlikte yazıldığından merkez ile köylerdeki yapıları birbirinden ayırt etmede kolaylık sağlamaktadır.

Evkaf muhasebe defterleri, vakıfların işleyişi ile gelir giderlerini yansıtarak 19. yüzyıldaki vakıf yapılarının durumu hakkında kıymetli bilgiler barındırmaktadır. Rumkale'nin Urfa sancağına bağlı olduğu bu dönemde, kazanın vakıf muhasebeleri sancak kayıtlarıyla birlikte düzenlenerek kayıt altına alınmıştır. Bu muhasebeler cami ve mescitlerin gelir-giderleri yanı sıra görevli kadrolarına dair kayıtları da ihtiva etmektedir. Camilerin harcama kalemleri ve tamirat masrafları aynı zamanda yapıların kullanım durumunu da yansıtmaktadır. Dolayısıyla birçok bölge gibi Rumkale kazası için de önemli bir kaynak olan vakıf muhasebe kayıtları, bu çalışmanın dayandığı bir diğer arşiv malzemesidir.

19. yüzyıl ortalarından sonra tamamen harabe hale gelerek yerleşim yeri olmaktan çıkan Rumkale merkezinin bu asırdaki vaziyetini en iyi yansıtan görsellerin başında günümüze ulaşan birkaç fotoğraf gelmektedir. Sultan II. Abdülhamid döneminde çekilen ve 19. yüzyılın son çeyreğine ait olan bu görseller İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde yer almaktadır. Fotoğraflar içinde hem bazı camiler hem de kaledeki diğer bazı yapılarının yıkılmadan önceki halleri görülebilmektedir.

Esasında Osmanlı dönemi yerel tarih kaynakları içinde kadı sicilleri ayrı bir öneme sahiptir. Ancak günümüze ulaşan ve Birecik adına kayıtlı bulunan 5 adet Rumkale şeriyeye sicili, kaza merkezinin Halfeti'ye taşınmasından sonraki geç döneme ait olduğundan harap hale gelen kaledeki cami ve mescitlerin durumuna dair herhangi bir kayda rastlanılmamaktadır.

2.1. Rumkale Ulu Cami (Cami-i Kebir)

Rumkale merkezinin iki büyük camisinden biri, tarihi kaynaklarda Cami-i Kebir şeklinde yer bulan Rumkale Ulu Cami'dir. Kalenin dışında yer alan ve vakfiyesi bulunmayan bu camiye ilk olarak Osmanlı dönemi kaynaklarında tesadüf edilmektedir. Ancak caminin hangi dönemde ve kim tarafından inşa edildiği şimdilik bilinmemektedir. Daha önce ifade edildiği gibi Memlukler, Güney Doğu Anadolu'ya hâkim olduktan sonra imar faaliyetleri kapsamında bölgedeki birçok şehirde cami ve mescitler inşa ettirmişlerdir. Hatta Halfeti yakınlarındaki Çekem köyünde yer alan ve Birecik barajının yapımından sonra bir kısmı sular altında kalan mescit ve zaviye, kitabe kaydına göre bu dönemin bir eseri olarak 1395 yılında Emir Alptuğ Tekin tarafından yaptırılmıştır (Bayhan, 2010: 713-714; Taş, 2021b: 126). Ancak yazılı kaynaklarda Memluklerin, Çekem köyündeki mescit de dahil olmak üzere Rumkale civarında herhangi bir cami inşa ettiklerine rastlanılmamaktadır. Fakat Osmanlı'nın bölgeye hâkimiyetinden kısa süre sonra düzenlenen tahrir defterlerinde Rumkale'de Ulu Cami'nin mevcut olduğu görülmektedir. Yılmaz, söz konusu yapının Memlukler tarafından Rumkale'nin fethinden sonra 14. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olduğunu (Yılmaz, 2000: 205) tahmin etmekle birlikte bu caminin hangi dönemin eseri olduğu hususu henüz kati şekilde tespit edilebilmiş değildir.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde temas edileceği üzere 18. yüzyıla ait bazı görevli atamalarında Rumkale Ulu Cami'nin banisi olarak Sultan Murad ismi ön plana çıkmıştır (VGMA, HRF. d. 1117, s. 40). Fakat caminin 16. yüzyılın ilk yarısındaki tahrir kayıtlarında yer alması yapının, Rumkale'nin Osmanlı'ya ilhakından sonra tahta geçen III. Murad (1574-1595) veya IV. Murad (1623-1640) dönemlerinden önce inşa edildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Sultan IV. Murad'ın İran seferleri esnasında yol güzergâhındaki Urfa'da Hintli ulema ve fukara için Hindiyan Tekkesi kurarak bazı vakıf gelirleri sağladığı (Taş, 2019: 238), yine Suruç'ta Şeyh Müslüm Zaviyesi'ndeki camiye genişleterek tamir ettirdiği (Üner, 2012: 153) kabul edilmektedir. Ancak telif eserlerde, Rumkale ya da çevresinde herhangi bir yapı inşa ettirdiğine rastlanılmamaktadır. İlk kez bu çalışmada ortaya çıkan bu bilgiyi, kayıtlara yansıma dönemini de göz önüne alarak IV. Murad'ın, Rumkale'deki Ulu Cami için bazı gelir kaynakları sağladığı veyahut caminin tamir edilmesine katkıda bulunduğu şeklinde değerlendirmek daha sağlıklı bir yaklaşımdır.

Rumkale Ulu Cami ismine ilk olarak Osmanlı tahrir defterlerinde rastlanılmaktadır. Caminin 16. yüzyıldaki durumu ve vakıf gelirleri hakkındaki bilgiler de bu kaynaktan takip edilebilmektedir. Sekteriç/Zekteriş (Fıstıklıdağ) köyünde Ulu Cami'nin hizmetlerine sarf edilen gelirler, 1536 yılında iki yıl hassa şeklinde kaydedildikten sonra cami vakfına iade edilmiş ve cami hatibi tarafından tasarruf üzere kayıt altına alınmıştır (Yılmaz, 2000: 205). Ancak cami gelirlerinin sadece adı geçen köyün hasılatından ibaret olmadığı 1552 yılına ait bir vakıf defterindeki detaylı bilgilerden anlaşılmaktadır. Buna göre cami vakfı, Araban nahiyesine tabi Karacaviran veya Bağluçakıl da denilen Altuntaş mezrasında on iki parça akardan senelik 850 akça, aynı köydeki değirmenin yıllık hasılatının yarısından 560 akça, Araban'ın Sekteriç köyünden 3620 akça, Rumkale yakınlarındaki bir bostan ile Keferkab (Çekem) köyündeki bostandan 80 akça ve Tatayn (Bulaklı) köyündeki değirmenden 160 akça olmak üzere hatırı sayılır bir gelire sahiptir (Karadeniz, 1998:488). Aynı döneme ait bir diğer kayıta ise cami gelirlerinin 5620 akçe tuttuğu yer almaktadır. Bu gelirler, Karacaviran mezrası hasılatından 850 akçe, aynı köydeki değirmenin yarı hisseli hâsılından 50 akçe, Sekteriç köyünden 3620 akçe, Rumkale yakındaki bostandan 80 akçe, Haşış-i Atik köyündeki bostandan 160 akçe, Tisa köyündeki bostandan 60 akçe, Keferkab köyündeki bostandan 80 akçe, Tatayn köyündeki bostandan 50 akçe ve Hisar köyündeki değirmenden 16 akçe şeklindedir (Yılmaz, 2000: 206).

16. yüzyılda Rumkale Ulu Cami'deki görevlilerin vakıftan aldıkları ücret miktarlarını gösteren kayıtlar, caminin gelirleri ve görevli kadrosu hakkında fikir vermesi açısından kayda değerdir. Bu dönemde vakıf gelirinden cami mütevellisine 2, hatibine 5, imamına 4, iki müezzin ile bir ferrâşına 1'er akçe yevmiye tahsis edilmiştir. Geri kalan 580 akçe gelir de caminin yağ ve hasırına sarf olunmak üzere ayrılmıştır. Bilahare vakfedilen akarlarla caminin gelirleri 7.920 akçeye, görevli sayısı dokuz kişiye çıkmış olup görevlileri günlük 22 akçeye tasarruf etmekteydi (Karadeniz, 1998: 448; Yılmaz 2000:206).

Hurufat defterlerinde "Câmi-i Kebîr" şeklinde kayıtlı olan Rumkale Ulu Cami'nin durumu ve vakıf görevlileri, defterlerin tutulmaya başlandığı 17. yüzyıl sonlarından itibaren takip edilebilmektedir. Bu husustaki ilk kayıt Rebiülahir 1108/Ekim 1696 tarihli olup cami mütevellisi Seyyid Ömer'e ait eski tarihli atamanın yenilendiğine dairdir (VGMA, HRF. d. 1140, s. 315). 1768 ilkbahar aylarına kadar devam bu atamalar bir yandan caminin tarihi sürecinde görev alanlar hakkında bilgi verirken diğer yandan camideki vazife cihetlerine ışık tutmaktadır. Mesela 1696 yılında beratı yenilenen Halil'in önce cami "kapusunda muslukdâr" olduğu, birkaç ay sonra "müezzin ve nâzır ve duâgu" vazifeleri için berat aldığı anlaşılmaktadır. Kısa süre sonra ise "ferrâş ve loğkeş" iken izinsiz şekilde vazifesini terk edip başka bir yere (diyar-ı ahara) gidince görevinden azledilmiştir (VGMA, HRF. d. 1140, s. 315). Aynı tarihlerde camide görev alan Davud'a müezzinlik beratının yanı sıra muallimlik vazifesi de tevcih edilmesi camideki hizmetlerin ve vazifelerin çeşitliliği açısından dikkat çekicidir. Bu atama cami bünyesinde çocukların eğitimi için bir sıbyan mektebi bulunduğuna da işaret etmektedir (VGMA, HRF. d. 1140, s. 315). Esasında hurufat defterlerin-

de Rumkale’de mektep muallimliğine dair başka atamaya rastlanmaması, bu küçük kasabada sadece Ulu Cami bünyesinde sıbyan mektebi olabileceğine dair güçlü bir kanaat oluşturmaktadır. Diğer yandan 1698 yılında cami duagûlarından Mehmed’in Ruhiye Medresesi’nde bir akçeye mutasarrıf olduğuna dair ibare, bazı cami görevlilerinin Rumkale merkezinde yer alan bu medresede görev aldığını da ortaya koymaktadır (VGMA, HRF. d. 1140, s. 316).

18. yüzyıl başlarında Rumkale Ulu Cami mütevellisi Halid’in artık açık bir hal alan “hıyaneti” üzerine cami vakfının tevliyeti Hasan’a verilmiştir (BOA, İE.EV. 71-7622). Arşivlere yansıyan diğer belgeler, aynı dönemde hem cami vakfının iyi idare edilmediğini hem de gelirlere tasarruf etmek isteyenlerin usulsüz şekilde berat aldıklarını ortaya koymaktadır. Nitekim ilk olarak 5 Cemaziyelevvel 1135/11 Şubat 1723 tarihli arz üzerine cami hatibi Zeynelabidin’in başka bir kazada sakin olup hizmetini terk etmesinden dolayı yerine Mehmed Halife hatip tayin edilmiştir (BOA, AE.SAMD.III. 88-8824). 22 Muharrem 1138/22 Temmuz 1726 tarihli telhise göre Cami-i Kebir’de yevmî 4 akçe vazife ile imamet ve vazife-i muayyene ile hitabet cihetine mutasarrıf olan Mehmed Efendi’nin imamet ve hitabet hizmetinde azli gerektiren bir kusuru yok iken Behisni kazasından Zeynelabidin adında biri, camide görevli olmadığını belirterek imamet ve hitabet vazifeleri için kendisine berat almıştır. Mehmed Efendi bu tarihte sunduğu arzuhalinde Zeynelabidin’in Behisni’de sakin olduğunu dolayısıyla camideki imamet ve hitabet görevlerini bilfiil yerine getirmedikini belirterek söz konusu görevlerin tekrar kendisine tevcih edilmesini istedi. Rumkale kadısı el-Hac Mehmed arzıyla hazırlanan evrakta da görevin Mehmed Efendi’ye bırakılması talebi üzerine imamet ve hitabet cihetlerinin Mehmed Efendi üzerinde bırakılmasına karar verilmiştir (BOA, AE.SAMD. III. 96-9499). Ancak bir buçuk yıl kadar sonra yani Zilkade 1136/Temmuz 1724 tarihinde camide nazır ve câbi olmadığından bahisle bu görevlerin Zeynelabidin’in oğlu Hasan’a tevcih edilmesi vakıf gelirlerini toplama ve bunları idare etme hususundaki çekişmelerin uzun zaman devam ettiğini gösterir (VGMA, HRF. d. 1119 s. 92). Konuya dair diğer bazı atamalarda câbilik vazifesinin yevmî 2 akçeyle ifa edildiği ve camide çerâğdâr kadrosunun da bulunduğu kayıtlıdır (VGMA, HRF. d. 1140, s. 316; VGMA, HRF. d. 1128, s. 13). Aynı dönemde yevmi 5 akçe ile mütevellî olan Hüseyin, vakıf malını zimmetine geçirdiği için Rumkale kadısı Seyyid Musa arzıyla görevden alındı ve yerine Seyyid Ahmed görevlendirilmiştir (VGMA, HRF. d. 1140, s. 316). Zilhicce 1170/Ağustos 1757 tarihli bir atamada ise cami vakfının nazırı ve câbisi bulunan Abdülkerim’in nezâret ve cibâyete rağbet göstermeyip Malatya kazasında sakin olduğundan cami hizmetlerinin aksadığı ve bu sebeple söz konusu görevlerin Mustafa Halife’ye verildiği belirtilmiştir (VGMA, HRF. d. 1090, s. 132).

Rumkale Ulu Cami Vakfı’nın 8 akçe ile mütevellisi olan Mustafa Halife’nin İstanbul’a gönderdiği arzuhali üzerine 24 Rebiülevvel 1170 /17 Aralık 1756 tarihinde sadır olan hüküm, 18. yüzyıl ortalarında cami gelirlerine tasarruf etmek isteyenler arasındaki çekişmeleri ve bu çekişmelerde nüfuzlu kimselerin rolünün bulunduğunu yansıtmaları açısından kayda değerdir. Cami vakfının tevliyet görevi aynı hükme göre 1143/1730 yılından beri Seyyid Mustafa uhdesinde iken “ashâb-ı ağrâzdan” Abdullah ve Mehmed adlı kimseler, birkaç defa görevi uhdelerine geçirmişlerdi. Her seferinde isbat-ı vücud veya arzuhal ile kadılık ilamı alıp vazifeye ibkâ yoluyla devam ettiğini belirten Mustafa, söz konusu tarihte Mehmed’in öldüğünü ancak Abdullah’ın “zî kudret kimesneye istinâden” vakfın Behisni civarındaki Araban nahiyesindeki Sekterîç köyü aşarından bir miktar mahsulatı haksız şekilde ve zorbalıkla senetsiz zapt ettiğini, yine nüfuzlu kimselere istinaden çıkarttığı bir sahte berat ile vakfa müdahalede bulunduğunu belirterek bu müdahalenin ortadan kaldırılmasını istemiştir. Bu şikâyet üzerine Malatya mutasarrıfı Seyyid Süleyman Paşa’ya emir gönderilerek davayı yerinde görmesi gerektiği bildirilmiştir (BOA, AE.SOSM.III. 16-1064).

Önceki yüzyıla ait atamalarda Rumkale’deki Ulu Cami’nin banisi hakkında herhangi bir ifade bulunmamasına rağmen 18. yüzyılın ikinci yarısında cami banisinin Sultan Murad olduğu yer almaya başlamıştır. Behisni kazasındaki kale yerinin gelirlerine dair bu kayıtlarda, söz konusu yerin eskiden beri cami vak-

fının gelirleri arasında olduğu vurgulanmıştır. Bu hususa yer veren Zilhicce 1181/Nisan 1768 tarihli ilk kayıt; Behisni'de kale yerinin eskiden beri Cami-i Kebir Vakfı'na ait bulunduğu ve "bânisi Sultan Murad olduğu" şeklindedir. Kaydın devamında, on senede bir yıllık mahsulattan 14.403,5 akçenin kale yerinde vakfa tevcih edildiği ve söz konusu tevcihe ulemadan Seyyid Abdülkerim mutasarrıf iken "kavm-i ceb-bâriden" Resul'ün oğlu Abdurrahman Paşa'nın "burası benim vazifemdir" diyerek el koyduğu yazılıdır (VGMA, HRF. d. 1117, s. 40). Aynı yılda söz konusu mahsulat gelirleri için düzenlenen benzer bir kayıta Seyyid Mustafa'nın görevini Seyyid Abdülkerim Halife'ye bıraktığı zikredilirken cami de "Rumkale'de Sultân Murad binâ eylediği Cami-i Kebîr" şeklinde kayıtlıdır (VGMA, HRF. d. 1117, s. 40). Son olarak Şevval 1179 /Mart 1766 yılında Rumkale naibi Mehmed arzı üzerine yapılan atamada, Abdülkerim'in görevi kardeşi Mustafa'dan devraldığı belirtilmeden önce caminin Rumkale haricinde yer aldığı ve "Sultan Murad binâsı" olduğu açıkça vurgulanmıştır (VGMA, HRF. d. 1117, s. 40).

Vakıf şahsiyet kayıtlarında Ulu Cami'nin 18. yüzyılın ikinci yarısındaki görevlileri ve ücretleri ayrıntılı şekilde yer almaktadır. 14 Şevval 1187 /29 Aralık 1773 tarihinde görevlendirilen Alaeddin Efendi, müezzinlik ve ferrâşlık vazifelerini bir arada yürütmekteydi. Caminin imamet ve hitabet görevleri ise 12 Zilkade 1193/21 Kasım 1779 tarihinde Seyyid Mehmed Efendi'ye tevcih edilmiştir. Bu dönemde cami vazifeleri için ödenen yıllık maaş miktarlarına bakıldığında imamet 600, hitabet 360, müezzinlik 480 ve ferrâşlık 300 kuruştur. Aynı dönemde cami damının loğu için görevlendirilen loğkeşe de yıllık 100 kuruş ödenmekteydi. 19. yüzyıl başlarında ise cami görevlilerine ödenen ücretin yanı sıra mevlid masrafı olarak senelik 150 kuruş harcandığı kaydedilmiştir (VGMA, ŞD. 168, s. 8). Bu kayıt birçok camide olduğu gibi Ulu Cami'de de her sene Hz. Peygamber için mevlid okutulması geleneği bulunduğunu ve cami vakfının bütçesinden bu husus için kaynak ayrıldığı anlamına gelmektedir.

19. yüzyıldaki vakıf muhasebe defterlerinde Ulu Cami, "Rumkale kazasında Rumkale kasabasında kâin Cami-i Kebîr" şeklinde tanımlıdır. Caminin gelirleri ise Zekteriş köyü hasılatının tamamı ile Arıkaltı köyünün yarı hissesidir. Aynı yüzyılın ortalarında Zekteriş köyü aşar bedelleri Abdullah Ağa, Arıkaltı köyü gelirleri ise Hacı Hızır Müslüm Ağa tarafından satın alınmıştır (BOA, Ev. d. 16306, s. 4). 1871 yılı kayıtlarında caminin bir önceki seneden 3.856 kuruş fazla geliri olduğu görülmektedir. Maliye hazinesine ödenen vergiler ayrıldıktan sonra caminin bu senedeki toplam geliri 12.016 kuruş tespit edilmiştir. Caminin personel masrafları Molla Halil'e ait imamet ve hitabet vazifeleri, Molla Ahmed'e ait ferrâşlık ve müezzinlik vazifeleri ile mahlul bulunan tevliyet vazifesi gösterilmiştir. Diğer giderler ise aşağıda görüldüğü üzere caminin tamirat, mefruşat ile aydınlatma masraflarıdır. Giderlerden sonra vakfın bu senede 4.151 kuruş fazlası olduğu ve önceki senelerde biriken fazlalık ile bu rakamın toplam 12.550,24 kuruşa ulaştığı anlaşılmaktadır.

Tablo1. Rumkale Ulu Camii'nin 1871 yılındaki giderleri (kuruş)

(Kaynak: BOA, EV. d. 18274, s. 133.)

Molla Halil'e imâmet vazifesi	250
Molla Halil'e hitâbet vazifesi	150
Molla Ahmed'e ferâşet vazifesi	300
Molla Ahmed'e müezzinlik vazifesi	150
Hasır bahası	600
Kilim bahası	900
Caminin sıva masrafı	500
Duvar tamiri	500

Bir Harabe Şehrin Kaybolan Mabetleri: Eski Rumkale Merkezinde Cami ve Mescitler

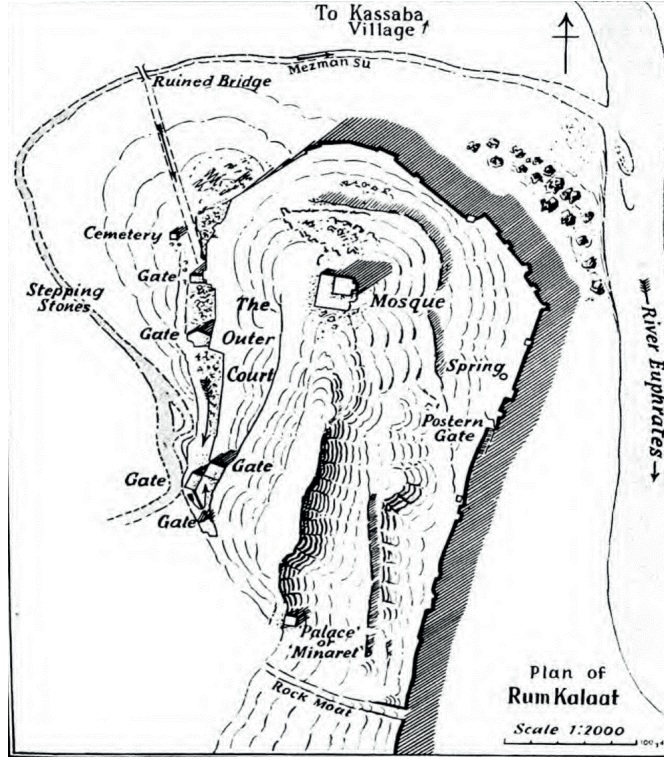
Mum ve şırlağan bahası	800
Saçak bahası	250
Mahlûl tevliyet vazifesi	500
Maaş-ı muharrer	741,10
Harc-ı muhasebe	148,10
Sülûs hisse fazla-i vakıf	2070
Toplam	7865,20

Ulu Cami Vakfı, Rumkale'nin 19. yüzyıl ortalarına doğru Halfeti'ye taşınarak terk edilmesinden sonra buradaki birçok eski vakıf gibi evkaf-ı münderise durumuna düştü. Bir başka ifadeyle gelirleri mevcut olduğu halde bu gelirlerin sarf edildiği hayır ciheti zamanla ortadan kalktı. 19. Yüzyıl sonlarında evkafı münderise durumuna gelen ve aralarında Rumkale Ulu Cami Vakfı'nın da bulunduğu bu vakıfların uygun şekilde idare edilmediğine dair şikâyetler arşiv kayıtlarına yansımıştır. Mesela 11 Cemaziyelahir 1310/31 Aralık 1892 tarihli bir kayıta kazadaki Ulu Cami, Vâdi'l-hicr, Ebu'l-kays ve Şeyh Şerafeddin gibi bazı vakıflarda mütevellî denilen kimselerin, elinde berat ve saire bulunmadığı halde 80.000 kuruşa varan gelirleri, evkaf-ı mülhaka denilerek zimmetlerine aldıkları belirtilmektedir. Hem vakıfların usulsüz idare edildiği hem de gelirlerinin başkaları tarafından kullanıldığı anlaşıldığından kazanın bağlı olduğu Urfa sancağı ve Halep vilayeti tarafından tahkikat yapılması gerektiği emredilmiştir. Kaydın devamında adı geçen vakıflara ve benzer durumdaki diğer münderis vakıflara ait gelirlerin, ehil olmayanlar elinde kalmasının hiçbir şekilde caiz olmayacağı ve bu gelirlerin mutlaka eğitim masrafları için kullanılması gerektiği vurgulanmıştır (BOA, MF.MKT. 157-44). Münderis vakıflara dair bu şikâyet ve kayıtlar, 19. yüzyılın ikinci yarısında Ulu Cami'nin artık kullanılmadığı ve cami için kaydedilen birçok harcama rakamının, gerçek bir harcamayı yansıtmadığı ileri sürülebilir. Ancak imamet ve hitabet cihetleri için yapılan ödemeler, muhasebelerde detaylandırılan tamirat bedelleri, hasır ve kilim masrafları, Rumkale'nin boşaltılmasından sonra da caminin kale altındaki Kasaba köyü tarafından kullanılmaya devam ettiği şeklinde değerlendirilmektedir.

2. 2. Kale Camisi

Rumkale'nin surları içinde yer alan Kale Camisi'nin yeri, 19. yüzyılda kale harabelerini gezen bazı batılı seyyahların anlatımlarında ve çizimlerinde detaylandırılmıştır. Bu notlarda, kalenin kuzey köşesinde etrafı büyük taşlar ile döşeli ve avlu ile çevrili bir cami kalıntısından söz edilmektedir. Kaledeki yapıların yerlerini çizimle gösteren Lawrence de caminin yerini anlatımlarla paralellik gösterir şekilde kalenin kuzey tarafına konumlandırmıştır (Plan 1). Caminin hemen aşağısındaki harabeler arasında ise Aziz Nerses Kilisesine ait olması muhtemel sütun yığınları ve tonoz kalıntıları mevcuttu. (Humann-Puchstein: 1890: 177-179; Lawrence, 1947:31-32). Birtakım araştırmacılar kilise ile cami kalıntılarının aynı bölgede yoğunlaştığını göz önüne alarak caminin Memluklu döneminde kiliseden çevrildiğini ileri sürmüşlerdir (Yılmaz, 1996: 110; Ögüt, 2013: 37; Kütük, 2022: 203). Ancak Memluklerin fetih sürecini ve sonrasını etraflı bir şekilde nakleden klasik kaynaklarda bu hususta herhangi bir ifadeye rastlanmamaktadır. Herhangi bir kaynak zikretmeyen Hasluck ise kaledeki kilisenin camiye dönüştürülmesi olayının Rumkale'nin Osmanlı'ya ilhakından sonraki 17. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiğini iddia etmektedir (Hasluck, 1929: 574). Ancak aşağıda belirtildiği üzere tahrir defterlerindeki kayıtlar, Hasluck'un bu iddiasını tamamen geçersiz kılmaktadır.

Plan 1. T. E. Lawrence'nin Günlüğünde Rumkale Planı ve Kale Camisi'nin Yeri

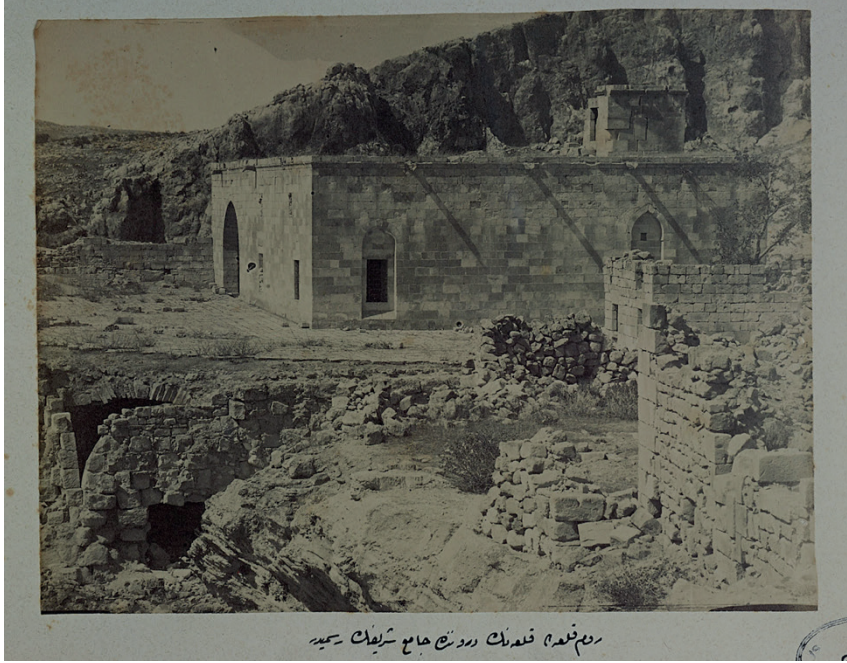
Kale Camisi hakkında bilgi veren en erken Osmanlı dönemi kaynağı, 1536'da hazırlanan tahrir defteridir. Rumkale'nin Osmanlıya ilhakından kısa süre sonra düzenlenen bu kayıtlarda caminin yer bulmuş olması dolayısıyla yapının Osmanlı'dan önce bölgeye hâkim olan Memlukler döneminde inşa edildiği tahmin edilmektedir. Nitekim evkaf defterine kaydedilen bilgilere nazaran kalenin aşağısında yer alan Gökme-dan'daki bostan, cami vakfının akarı dâhilindeydi. Daha önce Memluk beylerinin at talim ettikleri bu yer, Osmanlı hâkimiyetinden sonra hisar erenleri tarafından bostan haline getirilmişti. Burası bilahare bölgenin kaydını tutan muharrir tarafından geliri olmadığı tespit edilen Kale Camisi'nin yağ ve hasırına sarf olunmak üzere ayrılmıştır (Karadeniz, 1998: 448-449). Bu husus Rumkale'nin Osmanlı'ya geçtiği dönemde Kale Camisi'nin ayakta olduğuna güçlü bir kanaat oluşturmaktadır. Hurufat defterlerinde caminin yeri hakkında bilgi verilmemekle birlikte yapının iç kalede bulunduğu bilinmektedir. Nitekim Karadeniz, tahrir defterlerine "İç Cami" olarak kaydedilmiş olan yapının Kale Camii olduğu fikrindedir (Karadeniz, 1998: 448).

Tahrir kayıtları Kale Camii'nin 16. yüzyıldaki bazı görevlileri ve gelirleri hakkında bilgi vermektedir. Caminin bu dönemde Şemseddin adındaki imamı aynı zamanda kalede bulunan bir askeri görevlidir. Cami imamı, Ank nahiyesi Tillak (Dorucak) köyünün 2400 akça ve Nordin mezrasının 600 akçelik gelirine tımar olarak tasarruf etmekteydi (Karadeniz, 1998: 449).

Kale Camisi hakkında bilgi veren bir diğer kaynak hurufat defterleridir. 18. yüzyılda yapılmış görevli atamaları bir taraftan caminin bu dönemde hâlâ ayakta olduğuna diğer taraftan gelirlerinin ciddi şekilde azaldığına işaret eder. Nitekim camide yarım akçeyle imam ve yarım akçeyle hatip olan Şeyh Sarim'in Rebiülahir 1151/Temmuz 1738'de yaşlılığı sebebiyle görevi oğlu Şeyh Mehmed'e bıraktığı Rumkale kadısı Mustafa Efendi arzında kayıtlıdır (VGMA, HRF. d. 1088, s. 62). Yaklaşık iki yıl kadar sonra Şeyh Mehmed'in vefatı üzerine ise aynı görev Hafız Mehmed'e tevcih edildi. Şaban 1173 (Mart 1760) tari-

Bir Harabe Şehrin Kaybolan Mabetleri: Eski Rumkale Merkezinde Cami ve Mescitler

hine kadar neredeyse yirmi yıl burada hizmet eden Hafız Mehmed Efendi bu tarihte görevini Mehmed Halifeye bırakmıştır. 1176 yılı Şevval/Nisan 1763 ayı başlarında hala görevde olan Mehmed Halife aynı zamanda Kale Camii'nin tespit edilen son görevlisidir (VGMA, HRF. d. 1090, s. 132-133; VGMA, HRF. d. 1117, s. 40). Bu tarihten sonra cami ve görevlileri hakkında herhangi bir atama kaydına rastlanmaması yapının bu dönemlerde işlevini kaybetmiş olabileceği şeklinde değerlendirilmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki verileri içeren vakıf muhasebelerinde, Kale Camisi Vakfı'na hiç rastlanmaması da bu kanaati desteklemektedir. Diğer yandan kale içindeki bir caminin Sultan Abdülhamid döneminde çekilen yukarıdaki resmi 19. yüzyılın son çeyreğine ait olmalıdır. Resimlerde harabe halde olduğu görülen caminin, Kale Camisi olup olmadığı bilinmemektedir.

Fotoğraf 2. Rumkale içinde bir cami resmi

(Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Fotoğraf 90434-0036).

2. 3. Ak Mescit

Hurufat defterlerinde "Rumkale kasabasında" olduğu kaydedilen Ak Mescid veya Ağ Mescid, Rumkale yerleşimindeki ibadet mekanlarından biridir. Tahrir defterlerinde yer almayan bu mescidin Osmanlı döneminde inşa edilen bir yapı olduğu tahmin edilmektedir. Mescide dair ulaşılan ilk kayıtlar, hurufat defterlerindeki atamaların başladığı 17. yüzyıl sonlarına aittir. Recep 1108 (Ocak 1697) tarihli ilk atama, imam ve mütevellisi Davud'a verilen beratın yenilendiğine dairdir (VGMA, HRF. d. 1140, s. 315). Dolayısıyla mescidin en geç 17. yüzyılda inşa edildiğini tahmin etmek mümkündür. Muharrem 1137/Eylül 1724 yılındaki atamada imam tayin edilen Molla Mehmed'in vazifesi yevmî bir akçe olarak kaydedilmiştir (VGMA, HRF. d. 1119, s. 92). Sonraki yıllarda vazifeye gelen imamlar için aynı miktarda ücret aldıkları ifade edilmiştir. Recep 1168/Nisan 1755 yılında mescit imamı Mustafa'nın göreve ehil olmadığından azledildiği ve yerine Halil'in imam tayin edildiği görülmektedir (VGMA, HRF. d. 1090, s. 132). Halil'in Muharrem 1207/Ağustos 1792 yılındaki vefatından sonra mescitteki imamlık oğlu Ahmed'e verilmiştir (VGMA, HRF. d. 548, s. 105). Mescide yapılmış olan son atama 13 Muharrem 1245/15 Temmuz 1829

tarihli olup Ahmed bin Halil'in vefatından sonra Seyyid Mehmed Şirin bin Mehmed'in, naib Mehmed Ataullah arzıyla imam tayin edildiğine dairdir (VGMA, HRF. d. 550, s. 55).

19. yüzyıl ortalarına ait vakıf muhasebe defterlerinde Ak Mescid Vakfı'na ait bir kayıt görülmektedir. 1260/1844 yılında yapılan bu muhasebede cami vakfı "muhâsebe-i vakf-ı Ağ Mescid der-Kasaba" şeklinde kayıtlıdır. Kaza merkezinin Halfeti'ye intikalinden sonra eski Rumkale'ye Kasaba denilmiş olması dolayısıyla bu ifade Ak Mescid'in Rumkale merkezinde bulunduğunu teyit etmektedir. Buradaki muhasebeye nazaran Ağ Mescid vakfının geliri, senevî 200 kuruş hasılatı bulunan dükkân ve tarla icarından ibarettir. Vakıf bünyesinde tevliyet, imamet ve müezzinlik vazifeleri bulunmakta olup mescidin ihtiyaç duyduğu mum ve şırlağan için de senelik gelirden belli bir hisse ayrılmıştır (BOA, Ev. d. 12373, s. 18). Kayıtlarda Ak Mescid için herhangi bir hatip atamasına rastlanmaması buranın 19. yüzyılda mescit özelliğini koruduğu anlamına gelmektedir. Atama ve muhasebe evrakları, 17. yüzyıldan itibaren kayıtlarda yer alan bu mescidin Rumkale'nin tahrip edildiği döneme kadar gelirlerini koruduğuna ve faal olarak hizmet verdiğine işaret etmektedir.

2. 4. Ebulkays Camisi

Ebulkays Camisi'nin ismine ilk olarak Cemaziyelevvel 1138/Ocak 1726 tarihli bir atamada mütevellî görevlendirilmesi vesilesiyle rastlanmaktadır. İlgili kayıta "Rumkale'de vâki Ebulkays Câmî'i demekle ma'rûf câmî-i şerîf vakfının" tevliyet vazifesini yürüten Ahmed'in rızasıyla görevi vakıf evladından Musa'ya bıraktığı yer almaktadır (VGMA, HRF. d. 1019, s. 29). Hurufat defterlerindeki bu kayıt dışında Ebulkays Camisi için herhangi bir görevli tayin edildiğine tesadüf edilmemektedir. Sadece Zilkade 1154/Ocak 1742 tarihli bir atamada Ebulkays vakfından yevmî iki akçeyle senede üç hatm-i şerif tilavet eden Ebubekir'in bilâ veled vefat ettiği ve yerine Hüseyin'in görevlendirildiği yer almaktadır (VGMA, HRF. d. 1088, s. 62). Esasında Ebulkays Vakfı ile ilgili çok sayıda mütevellî atamasına rastlanmaktadır. Cami görevlileri hakkında bilgi vermeyen bu atamalarda vakıf tevliyetinin evlada meşrut olduğu ve caminin çoğu defa vakfına yapılan müdahaleler sebebiyle kaynaklara yansıdığı görülmektedir. Diğer taraftan Birecik Şeriyeye Sicillerine kaydedilen 25 Şevval 1302/7 Ağustos 1885 tarihli bir atamada, Ebulkays Vakfı mütevellisi Ubeyd oğlu Müslüm'ün Cubul memluhasında istihdam edildiğinden vakıf işlerini takip etmek için yerine İbrahim Ağazâde Ahmed Efendi bin İbrahim mütevellî tayin edilmiştir (BŞS. 426, 78-79). "Rumkale kazâsında kâin" şekilde tanımlanan ve yeri detaylandırılmayan vakıf bünyesinde bu dönemde cami olup olmadığı belirtilmemiştir.

Vakıf muhasebe defterlerinde Ebulkays Vakfı'nın gelir ve giderleri kaydedilmiş olmakla birlikte bu kayıtlarda vakıf bünyesinde herhangi bir cami olduğu belirtilmemiştir. Vakfa dair ayrıntılı bilgi veren 15803 numaralı evkaf defterinde, harcama kalemlerinde ücret ödenen herhangi bir cami görevlisi de görülmektedir. Fazlası evlâda meşrut şekilde kayıtlı olan vakıf bünyesinde, mütevellinin maaşı dışında hatm-i Kur'an, mevlid-i şerif ve itâm-ı ta'âm için 275 kuruş gider gösterilmiştir (BOA, Ev. d. 15803, s. 35). İncelenen kayıtlarda 19. yüzyıl ortalarından itibaren camiye rastlanılmamakla birlikte 18. yüzyıl başlarındaki tevliyet ataması bu tarihlerden önce Rumkale'de Ebulkays Camisi adıyla bir yapı bulunduğuna işaret etmektedir.

2. 5. İkiyollu (Ginâne) Mescidi

İkiyollu (Ginâne) Mescidi'nin ismine ilk olarak Rumkale hurufat defterlerindeki atamalarda rastlanmaktadır. Atamalarda Kızılca mahallesinde olduğu belirtilen mescit, Rumkale'de mahalle ile yeri detaylandırılmış olan tek yapıdır. Görevli tayinlerinden anlaşıldığı kadarıyla İkiyollu Mescidi 18. yüzyıl başlarına kadar bu isimle kayıtlı iken bu dönemden itibaren Ginâne Mescidi şeklinde yer alma başlamıştır. Bazı atamalarda Ginâd (VGMA, HRF. d. 568, s. 230) veya Kanne (VGMA, HRF. d. 1128, s. 13) şeklinde yazımlara da rastlanmaktadır. Diğer yandan 19. yüzyılın ikinci yarısına ait bazı vakıf muhasebe defterlerinde

Bir Harabe Şehrin Kaybolan Mabetleri: Eski Rumkale Merkezinde Cami ve Mescitler

vakfın ismi “Abdülğani nâm-ı diğer Gınâne Dede” şeklinde kayıtlıdır (BOA, Ev. d. 17607, s.71). Bu son kayıt Gani isminin zamanla Gınâne haline dönüştüğüne ve mescidin banisinin Abdülğani adında bir zat olabileceğine işaret etmekle birlikte ulaşılan kayıtların hiç birisi mescidin banisi veya inşa tarihi hakkında sarih bir bilgi vermemektedir.

Yapıya dair ilk kayıt Şaban 1108/Şubat 1697 tarihli olup İkiyollu Mescidi’nde imam ve mütevellî olan Halil’e verilen beratın yenilendiği hakkındadır (VGMA, HRF. d. 1140, s. 315). 17. yüzyıl sonlarında ayakta olduğu anlaşılan mescit için 1709 yılı ortalarında düzenlenen atamada ise vefat eden Halil’in yerine Rumkale kadısı Hüseyin’in arzıyla Ahmed’in geçtiği bildirilmektedir (VGMA, HRF. d. 1118, s. 81). Ahmed’in ölümünden sonra imamet ve tevliyet bir yıl kadar süreliğine oğlu Mustafa’ya geçtiyse de 1721 yılı başlarında kadı tarafından sunulan arzda Mustafa’nın henüz çocuk olduğu belirtilerek görevin diğer Mustafa’ya verilmesi sağlandı (VGMA, HRF. d. 1118, s. 83).

Mescidin önceki imamı Ahmed oğlu Mustafa, rüşd yaşına erişmesini müteakip görevine tekrar dönebilmek için ısrarcı oldu. Onun için düzenlenen Rebiülahir 1140/Ekim 1727 tarihindeki atamada mescidin, cami şeklinde kaydedildiği ve tevliyet görevinin de hitabet şeklinde değiştirildiği dikkat çekmektedir. Nitekim atamada cami vakfından bir akçe ile imam ve hatip olan Mustafa’nın görevden alındığı ve yerine sâhib-i evvel diğer Mustafa’nın geçtiği belirtilmiştir. (VGMA, HRF. d. 1128, s. 13). Yaklaşık dört yıl sonra Rumkale kadısı Hamza tarafından sunulan arzda ise Gınâne Mescidi denilmekle maruf mescitte imam ve mütevellî olan Mustafa Halife’nin hizmette kusuru ve azlini gerektiren bir durum olmadığı halde “cühelâdan diğer Mustafa’nın” bir tarikle söz konusu görevi üzerine alıp haksızlık ettiği belirtilerek görevin eski sahibine iadesi sağlandı. (VGMA, HRF. d. 1088, s. 61). 1733 yılında kaleme alınan diğer bir atama ise dönemin Rumkale kadısı Seyyid Ahmed’in arzı üzerine düzenlenmiştir. Mescidin yarım akçeyle imam ve yarım akçeyle mütevellîsi olan Mustafa Halife’nin haksız şekilde görevden alındığını belirten bu kayıta göreve getirilen diğer Mustafa’nın hakkıyla edayı hizmet etmediğinden mescit damı ile duvarlarının yıkıldığına yer verilerek önceki Mustafa’nın göreve iadesi kararlaştırıldı. (VGMA, HRF. d. 1088, s. 62). Böylece her iki Mustafa arasında gidip gelen cami görevleri ve yaklaşık 10 yıl kadar devam eden çekişme ilk hak sahibi Ahmed oğlu Mustafa lehine neticelenmiş oldu. Kadıların cami görevlilerine İstanbul’dan berat tedarik etme hususunda zaman zaman farklı yaklaşımlar sergilediğini gösteren bu atamalar aynı zamanda mescidin bu dönemde bakımsız kalarak yıkılmaya yüz tuttuğunu da ortaya koymaktadır.

18. yüzyılda başka atamanın görülemediği Gınane Mescidi için 19. yüzyılda sadece bir atama tespit edilebildi. Rebiülahir 1232/Şubat 1817 tarihli bu kayıta mescitte bir akçeyle imam ve mütevellî olan İshak bin Ali’nin vefat ettiği ve yerine yeğeni İshak bin Ramazan’a berat verildiği görülmektedir (VGMA, HRF. d. 568 s. 230). Önceki kayıttan yaklaşık 80 yıl sonra düzenlenen bu son atama, mescidin her iki Mustafa arasındaki çekişmeden sonra tamir edilmiş olabileceği konusunda bir kanaat oluşturmaktadır. Ancak görevli atamalarının süreklilik arz etmemesi ve bu tarihten sonra da görevli atamasına rastlanmaması tamir konusunda tereddütler oluşturmaktadır. Diğer yandan aşağıda belirtileceği üzere 19. yüzyılda vakıf bütçesinden tevliyet için ödeme yapılmasına mukabil cami görevlilerine tahsisat kaydedilmemiştir. Dolayısıyla mevcut kayıtlar, adı geçen mescidin 19. yüzyıl başlarında ayakta olup olmadığını tespit etme konusunda yetersiz kalmaktadır.

Vakıf muhasebe defterlerinde Gınâne Mescidi; “Rumkale kazâsında Rumkale kasabasında kâin Gınâne Mescidi” şeklinde tanımlanmıştır. Mescid vakfı hakkında 1868, 1871 ve 1873 senelerinde düzenlenmiş üç muhasebe kaydı mevcuttur. İlk muhasebede Abdülğani nam-ı diğer Gınane Vakfı şeklinde kaydedilmiş olup geliri Abdülğani Dede tarlasının aşar bedelidir. Vakıfta sadece tevliyet ile hatm-i Kur’an cihetleri için ödeme yapılmıştır (BOA, Ev. d. 17607, s. 71). Urfa kadısı Hocaşâde es-Seyyid Mehmed Said Efendi tarafından tasdik edilen 1871 senesindeki muhasebede vakıf hasılatı tarla şeklinde değil Abdülğani Dede

köyü şeklinde kayıtlıdır. Vakfın bu senedeki 1319 kuruş gelirin yanı sıra bir önceki seneden 315 kuruş fazlası mevcuttur. Caminin masrafları ise vergi ve harçlar dışında 180 kuruş mum ve şırlağan bahası, 70 kuruş kandil ve süpürge bahası, 320 kuruş sıva bahası, 10 kuruş kuruş İshak'ın mahlul tevliyet vazifesidir (BOA, Ev. d. 18274, s. 78). 1873 yılındaki muhasebede "Kasaba derûnunda mescid-i şerîf" şeklinde kayıtlı olan mescidin gelirleri önceki şekilde olduğu gibi Abdülğani Dede köyünün aşar bedeli ile sınırlıdır. 690 kuruşluk bu gelirin yanı sıra bir önceki seneden 453 kuruş fazlası bulunduğu görülmektedir. Mescidin mum, şırlağan ve kandil masrafları için 75, İshak'ın mahlûl tevliyeti için 100 kuruş masraf gösterilmiştir. Bu senedeki muhasebede ayrıca mescit vakfiyesinin mevcut olmadığı, varidatından bir kısmının görevlileri ve vazife sahipleri için ayrıldıktan sonra fazlasının "hayratın imarı için ibkâ olunduğu" kaydedilmiştir (BOA, Ev. d. 18274, s. 37).

Muhasebe kayıtlarındaki harcama kalemlerinde, Gınâne Mescidi'nde herhangi bir cami görevlisine ödeme yapılmamış olması dikkat çekmektedir. Mescit için her ne kadar bazı harcamalar gösterilmişse de imamet vazifesi için harcama yapılmaması, mescidin zamanla ibadet mekânı fonksiyonunu kaybettiği şeklinde değerlendirilmektedir. Son muhasebede vakıf fazlasının imar için ayrıldığına vurgu yapılması da bu durumu destekler mahiyettedir. Dolayısıyla 17. yüzyıl sonlarından itibaren kayıtlarına yansıyan Gınâne Mescidi için 19. yüzyılın ikinci yarısında vakıf gelirleri mevcut olduğu halde yapının ortadan kalktığı veyahut kullanılamaz hale geldiği söylenebilir. Diğer yandan önceleri Abdülğani Dede tarlası şeklindeki gelir kaynağı daha sonra Abdülğani köyü şeklinde kaydedilmiştir. Ancak bölgede Abdülğani Dede ismiyle herhangi bir köy ismine rastlanılmamaktadır. Bu bakımdan söz konusu ismi, köy adından ziyade bir tarla veya bölge ismi şeklinde değerlendirmek daha isabetli bir yaklaşımdır.

2. 6. Oluk Camisi

Oluk Camisi'nin ismine sadece Şaban 1108/Şubat 1697 tarihli bir görevli atamasında tesadüf edilmektedir. Hurufat defterlerinde yer alan bu kayıta cami, "Rumkale'de Oluk Câmî'i" şeklinde kayıtlı olduğundan yerini tespit etmek mümkün olmamaktadır. Atama kaydı, camide bir akçeyle imam ve mütevelli olan Ahmed üzerindeki vazifenin, Bekir adlı biri tarafından gasp edildiğini ve Rumkale kadısı Hafız Musa arzıyla tekrar Ahmed'e bırakıldığını konu edinmektedir (VGMA, HRF. d. 1140, s. 315).

2.7. Hızır İlyas Camisi

Hızır İlyas Camisi'nin adı, aşağıda görüldüğü üzere 19. yüzyıl sonlarında Sultan II. Abdülhamid döneminde çekilen bir fotoğrafın üzerinde yer almaktadır. Ancak incelenen arşiv belgelerinde böyle bir cami ismine rastlanmadığı gibi camiye yapılmış herhangi bir görevli atamasına da tesadüf edilmemektedir. Bu bakımdan yapının yukarıda isimlerine yer verdiğimiz camilerden biri olup olmadığı bilinmemektedir. Diğer yandan Anadolu'nun muhtelif pek çok yerinde Hızır İlyas ismiyle anılan zaviyeler inşa edilmiş ve vakıflar bağlanmıştır. Aynı şekilde Anadolu'daki gayrimüslimler inşa ettikleri bazı manastır ve kiliselere diğer isim olarak Hızır İlyas ismini vermişlerdir (Gülten, 2017: 94-95). Ancak kaynaklarda Rumkale'de Hızır İlyas ismiyle herhangi bir zaviye veya kilise ismine de tesadüf edilmemektedir. Aşağıdaki görselde Hızır İlyas ismi verilen caminin yeri detaylandırılmamış olmakla birlikte döneme ait diğer resimlerle bir arada değerlendirildiğinde yapının kalenin aşağısında Merzuman Çayı ya da Fırat Nehri kenarında olduğu tahmin edilmektedir. Resmin çekildiği dönemde metruk bir bina halindeki yapının önceki yüzyıllarda ibadet amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Fotoğraf 3. Rumkale’de Hızır İlyas Camisi

(Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Fotoğraf 90434-0043).

Sonuç

Tarih boyunca müstahkem kalesiyle ön plana çıkan Rumkale, Haçlı seferlerinden Memluk fethine kadar Ermeni ve Yakubîlerin dinî merkezi olarak Hıristiyanlık açısından belirgin bir rol ifa etti. Memluklerin fethini müteakip bir İslâm şehri hüviyetini aldı. Bilhassa Osmanlıya ilhakından sonra inşa edilen cami ve mescitlerle kültür hayatı önemli ölçüde değiştirilerek zenginleştirildi. Bölgenin fethinden sonra inşa edildiği sanılan Rumkale Ulu Cami, kaza dahilinde ismi Osmanlı padişahları ile anılan mühim bir yapıdır. Bazı görevli atamalarında yapı banisinin Sultan Murad olduğu belirtilmiş ise de caminin çok daha erken dönemde ayakta olmasından hareketle aynı kayıtları Sultan Murad’ın camiye tamir ettirdiği veya bazı vakıf kaynaklar tahsis ettiği şeklinde değerlendirmek daha doğru bir yaklaşımdır. Güçlü vakıf kaynakları sayesinde asırlarca ayakta kalan Ulu Cami, Rumkale’nin tahrip edildiği sürece kadar bölgenin önemli bir ibadet mekânı olarak varlığını devam ettirdi. 19. yüzyıl ortalarına doğru kaza merkezinin taşındığı Halfeti’de Latifzâde Mehmed Efendi tarafından Rumkale’de yaptırılan büyük cami, bir manada Ulu Cami’nin yerini aldı.

Kele surları içinde yer alan Kale Camisi, Osmanlı’nın erken döneminde Ulu Cami’nin yanı sıra işlev gören bir diğer yapı oldu. Kale Camisi’ne dair son kayıtların 18. yüzyıl ikinci yarısına ait olması, yapının bu dönemden itibaren işlevsiz kalmış olabileceğine işaret etmektedir. Kale ve çevresinde yerleşimin fazla olduğu 17. ve 18. yüzyıllarda Ak Mescid, Hızır İlyas Camisi, Ebulkays Camisi, İkiyollu (Ginâne) ve Oluk mescitleri de belli aralıklarla hizmet veren diğer yapılar oldu. Diğer yandan birçok Anadolu şehrinin vakıflar yoluyla imarında Osmanlı devlet adamlarının göz ardı edilemeyecek derecede katkısı vardır. Ancak Rumkale merkezinde kazaya hükmeden yönetici aileler tarafından yaptırılan herhangi bir vakıf yapısı tespit edilebilmiş değildir. Kazasının merkezden tayin edilen idareciler yerine yerel hanedanlara mensup voyvodalar tarafından idare edilmiş olması buradaki hayrî hizmetlerin geri kalmasına yol açan faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

1. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, AE. SAMD.III, (Ali Emiri, Ahmed III) 88-8824; 96-9499.

BOA, AE.SOSM.III. (Ali Emiri, Osman II)16-1064.

BOA, BEO, (Babıali Evrak Odası Evrakı) 2125-159311.

BOA, Ev. d. (Evkaf, defter); 12373, 15803, 16306, 17607, 18274.

BOA, İE.EV. (İbnülemin, Evkaf) 71-7622.

BOA, HAT. (Hatt-ı Hümayun) 632/31209.

BOA, MF.MKT. (Maarrif, Mektubi Kalemî) 157-44.

BOA, ŞD. (Şurayı Devlet Evrakı) 163-2.

2. Birecik Şeriyeye Sicilleri (BŞS)

BŞS. 426, 78-79.

3. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Şahsiyet Defteri (ŞD.), 168.

Hurufat Defterleri (HRF. d.), 548, 549, 550, 568, 1019, 1084, 1088, 1090, 1095, 1117, 1118, 1119, 1128, 1140, 1142.

B. Araştırma ve İnceleme Eserler

Acara, Meryem (1999). "Rumkale'deki Eserler". *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*. Ed. Aynur Durukan, Ankara: T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge İdaresi Başkanlığı. 337-342.

Alpar, Güray (2021). "Antropolojik Yönüyle Yaşayan Rumkale ve Çevresi". *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi (OPUS)*, (41), 3680-3704.

Bayhan, Ahmet Ali (2010), "Güneydoğu Anadolu Kalelerinde Memlûklü İzleri". *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 11-15 Eylül 2006)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. C. III, 711-728.

Durmuş, Efe (2022). "Memluklar Zamanında Rumkale". *Ortaçağ'dan Günümüze Rumkale ve Halfeti*. Ed. Yasin Taş, Konya: Çizgi Yayınları. 35-49.

Evliya Çelebi (1999). *Seyahatnâme*. Haz. Seyyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gülten, Sadullah (2017). "Hızır-İlyas, Aya Yorgi ve Bektaşiler". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, (80), 81-100.

Hasluck, Frederick William (1929). *Christianity And İslam Under The Sultans*. Ed. Margaret M. Hasluck. Oxford: Oxford University Press.

Honnigman E.- Besim Darkot (1964). "Rumkale". *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB, (IX), 777-781.

İbn Kesir (2006). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Thk. Ahmed Cad, Kahire: Darulhadis (V).

Karadeniz, H. Basri (1998). "XVI. Yüzyılda Rumkale". *Belleten*, (234), 425-457.

Kazıcı, Ziya (2003). *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*. İstanbul: Bilge Yayınları.

Bir Harabe Şehrin Kaybolan Mabetleri: Eski Rumkale Merkezinde Cami ve Mescitler

Kürkçüođlu, Cihat (2013). Şanlıurfa İli Camileri. Ankara: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları.

Kütük, Ahmet (2022). "Tarihte Rumkale Merkez Yerleşimi". *Ortaçağ'dan Günümüze Rumkale ve Halfeti*. Ed. Yasin Taş, Konya: Çizgi Yayınları. 183-211.

Öğüt, Tahir (2013). *18-19. YY'da Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları.

Paydaş, Kazım (2022), "Ortaçağ'da Rumkale Tarihi (Kalatü'l-Müslimin XI ile XV. Yüzyıllar Arası)". *Ortaçağ'dan Günümüze Rumkale ve Halfeti*. Ed. Yasin Taş, Konya: Çizgi Yayınları. 15-34.

Şemseddin Sami (1308). "Rumkale". *Kamusu'l-A'lâm*. İstanbul: Mihran Matbaası. C. III, 2377.

Taş, Yasin (2019). *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*,. İstanbul: Hiperyayın.

Taş, Yasin (2021a). "Arşiv Belgelerine Göre Eski Halfeti Ulu (Merkez) Camii ve Banisi Latifzâde Mehmed Efendi". *Vakıflar Dergisi*, (56), 91-106.

Taş, Yasin (2021b). "Rumkale Kazası Zaviyeleri". *Artuklu İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 6 (2), 118-137.

Üner, M. Emin (2012). "Şeyh Müslüm Zaviyesi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (28), 151-169.

Yılmaz, Ali (1996), XVI. Yüzyılda Birecik Sancağı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul.

Yılmaz, Ali (2000). "XVI. Yüzyılda Bir Güney-Doğu Anadolu Kasabası: Rumkale Şehri". *Türk Dünyası Araştırmaları*, (124), 197-208.